

HAZAR DÖNEMİ KALE DUVARLARINDAKİ TASVİRLER ÜZERİNE

J. Özlem OKTAY ÇEREZCİ¹

Özet

Erken devirlerden başlayarak bazı Türk toplulukları ve onlarla ilişkili bozkır toplulukları Karadeniz'in kuzeyine, Doğu Avrupa'ya yayılmış ve söz konusu topraklara yerleşmişlerdir. Bu dönemlerde kurulan şehirlerin ortak özelliklerinin başında kare şeklinde iç kalelerinin bulunması ve bunların duvarlarla çevrilmiş olmaları gelir. Bu gelenek dahilinde Hazar Dönemi'ne ait olarak kabul edebileceğimiz Sarkel, Semikarakorsk, Mayatsk gibi kale duvarları üzerindeki tasvirler dikkat çekmektedir.

Sarkel'in inşasında kullanılan bir kısım kerpiç blok tuğlalar üzerinde çeşitli işaret, harf, simge, hayvan ve insan figürleri olan ve çoğunluğu tamga niteliği taşıyan kazımlar tespit edilmiştir. Bunların birden fazla anlam içerdiği düşünülebilir; tuğlaları imal edenleri belirlemek ve inşaatın başarıyla bitirilmesi ya da şehrin güvenliği için Şamanist inanç altında bir nevi tılsımlı güçleri yanlarında tutmak vb. gibi.

Sarkel'de ve bahsedeceğimiz Mayatsk gibi diğer Hazar Dönemi kalelerinde de takip edileceği gibi düz beyaz duvar bloklarının üzerinde kazıma tekniği ile işlenmiş pek çok işaret, tasvir ve Türk Runik karakterli yazıt yer almaktadır. Usta, bunları herhangi ucu sivri bir aletle yapabilmektedir hâttâ en uygun olarak bıçak kullanılmıştır. Buradaki kompozisyonlar arasında da çoğunlukla kahramanlık, Şamanist inançla ilgili ifadeler yer alır. Ayrıca Semikarakorsk Kalesi'ndeki tasvirler de diğerleriyle uyumluluk göstermektedir.

Muhtemelen yerel işçiler tarafından yapılmış, sur duvarlarındaki bu tasvirler oldukça fazla çeşide sahiptir. Bunları genel anlamda geometrik

¹ Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, jale.ozlem.oktay@msgsu.edu.tr, 0000-0002-5345-1935.

desenli, tamgalı/tamga görünümlü, insan ve hayvan tasvirli olarak gruplandırmak mümkündür. Bu tasvirlerin önemli bir kısmı özellikle Göktürk Dönemi sanatı kaya resmi örneklerine oldukça fazla benzemeleriyle dikkat çekmektedir. Usta, atölye ya da boy işaretleri olarak nitelendirilebilecek benzeri örneklere ise yine çeşitli Türk dönemlerinde rastlamak mümkündür. Söz konusu çalışmamızda yukarıda adı geçen Hazar Dönemi kaleleri üzerindeki tasvirler tanıtılıp değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hazar Dönemi, Kale, Tasvir, Şamanizm, Türk sanatı

ON THE REPRESENTATIONS OF KHAZAR PERIOD FORTRESSES

Abstract

Starting from the early ages, some Turkish communities and their associated steppe communities spread to the north of the Black Sea and Eastern Europe and settled in these lands. One of the common features of the cities established in these periods is the presence of square inner fortresses that were surrounded by walls. Within this tradition, the depictions on the fortress walls such as Sarkel, Semikarakork and Mayatsk, which we can accept as belonging to the Khazar Period, draw attention.

On some of the mud-bricks that were used in the construction of Sarkel, scrapings with various signs, letters, symbols, animal and human figures and mostly of tamga quality were found. It can be thought that these have more than one meaning such as to identify the brick manufacturers and to keep some kind of talismanic forces with them under the Shamanist belief for the successful completion of the construction or the safety of the city, etc.

As can be seen in Sarkel and other Khazar Period castles such as Mayatsk, which we will mention, there are many signs, depictions and inscriptions with Turkish Runic characters on the plain white wall blocks. The master can do these with any sharp tool, even a knife is used most appropriately. Among the compositions, there are mostly expressions related to heroism and shamanistic belief. In addition, we can say that the depictions in the Semikarakorsk Fortress are compatible with the others.

These depictions on the fortress walls, probably made by local workers, have a great variety. In general, it is possible to group them as geometric patterns, tamga / tamga appearance, human and animal depictions. A significant part of these depictions draws attention with their similarity to rock painting samples of Gokturk Period art. It is possible to come across similar examples that can be described as master, workshop or clan signs in various Turkish periods. In this study, the depictions on the Khazar Period fortresses that are mentioned above will be introduced and evaluated.

Keywords: Khazar Period, fortress, representation, shamanism, Turkish art.

Erken devirlerden başlayarak bazı Türk ve onlarla ilişkili bozkır toplulukları Karadeniz'in kuzeyine, Doğu Avrupa'ya yayılmış ve söz konusu topraklara yerleşmişlerdir (Görsel 1). Doğu Avrupa Türk toplulukları arasında önemli bir yere sahip ve siyasi bakımdan 630 yıllarında kurulan Hazarlar genel anlamda Don-Volga ve Kafkasya üçgeninde yerleşim yerinde varlık göstermişlerdir (Y. Çoruhlu (2007): 53). Kağanlığın merkezi önceleri Terek Irmağı'nın başlangıcıdır ve ilerleyen zamanlarda Aşağı İtil boyu olmuştur. Söz konusu kısım İtil, Yayık (Ural), Don ve Kuban gibi dört büyük nehrin havzasını meydana getirmekte ve dönemin en önemli ticaret yollarının kavşağını oluşturmuştur (T. Korkmaz: 369). Bu bölgede hem siyasi hem de ticari yönden önemli bir noktaya gelen Hazarlar şehirçilik alanında da oldukça yüksek bir seviyeye ulaşmışlardır.

Hazar Dönemi'nde kurulan şehirlerin ortak özelliklerinin başında genelde kare şeklinde iç kalelerinin bulunması ve bunların duvarlarla çevrilmiş olmaları gelir. Bu gelenek dahilinde Hazar Dönemi'ne ait olarak kabul edebileceğimiz Sarkel, Semikarakorsk, Mayatsk, Derbent gibi kale duvarları üzerindeki tasvirler dikkat çekmektedir. Konumuzun detaylarına girmeden önce yukarıda adı geçen ve diğer Hazar Dönemi şehirlerine değinmekte fayda vardır.

1. HAZAR ŞEHİRLERİNE KISA BİR BAKIŞ

İtil, Atil: Hazar Kağanlığı'nın Semender'den sonraki başkenti olan İtil, ismini İtil (Volga) Nehri'nden almaktadır (Görsel 2). Bu isim en eski 8. yüzyılın sonlarına ait Got metropolüne bağlı piskoposlukların listesinde yer almaktadır. Ayrıca Hazar başkentinin Kafkasya'dan İtil'e geçmesi de yine aynı yüzyıl olarak kabul edilmektedir. Bilimsel olarak yeri tam tespit edilememekle birlikte Kağanlığın idari merkezi olan İtil, güneyde İran ve Arap coğrafyasına, doğuda Harezm'e, kuzeyde Bulgar ve Slav ülkelerine, batıda Kiev'e oradan ise Avrupa'ya uzanan bir geçit şehriydi (T. Korkmaz: 372). Dört kapılı bir surla çevrili şehrin batı kısmında tuğladan yapılmış hakanın sarayı yer almaktaydı (M. Uydu Yücel: 448).

Sarkel: Hazar dilinde *Şarkel*, Yunanca *Sarkel*, Rusça ise *Belaya Veja* olarak adlandırılan kale *Beyaz Ev*, *Aksaray*, *Beyaz Kule* anlamlarına gelir. 125x186 ölçülerinde dikdörtgen planlı bu sınır kalesi dört kuleye, iki kapıya ve bir sığmağa sahiptir (Görsel 3). 835-38 yıllarında inşası tamamlanan

Sarkel Kalesi, Don Nehri'nin sağ sahilinde bugünkü Tsimilyanka yakınlarındaydı (K. A. Brook: 379). Kalenin yapımında Bizanslı mühendislerden yararlanılmış ancak inşasında Türkler bulunmuştur. Gerek kaleyi oluşturan blokların Bizans'takilerden ölçü olarak farklılığı gerekse bloklar üzerindeki Türk kültürüne ait tasvirler bu görüşü destekler niteliktedir. Kalede beyaz kireç taşı yanı sıra yer yer pişmiş tuğla da kullanılmıştır (V. S. Flörov (2014): 104). Söz konusu şehir günümüzde Tsimilyanski su rezervlerinin altında kalmıştır.

Belencer: Dağıstan'daki bu şehrin, Ulluçay Nehri'nin aşağı kısımlarında olduğu düşünülmekte ve Yukarı Çiryurt (Şimdi Gelbak) bölgesine dikkat çekilmektedir. 7. yüzyıldan itibaren kaynaklarda ismi geçen Belencer şehri adına daha çok Arap-Hazar savaşı anlatımlarında geçer. Yukarı Çiryurt bölgesi de günümüzde sular altındadır.

Semender: Kağanlığın ikinci başkentidir. Semender kaynaklarda *Tarki*, *Tarku* olarak da geçmektedir. Söz konusu şehrin adı Ak Saray anlamına gelmektedir. Semender'in günümüzde Mahaçkale bölgesinde (Dağıstan) olduğu saptanmıştır (V. S. Flörov (2014): 104).

Tamatarhan: Samkerts, Samkuş olarak ifade edilen şehir Taman Yarımadası'ndaki şehirlerdendir ve günümüzde Krasnodar eyaletinin Temryukski ilçesine bağlıdır. 7. yüzyılda Hazar yönetimine geçmiş ve buraya Hazar garnizonları yerleştirilmiştir. İki kelimedenden oluşan kale-şehrin adı da Türkçe askerî terimlerden oluşmaktadır; Tümen-Tarkan-on bin askerlik birliğin tarkanı (komutanı) anlamına gelmektedir (V. S. Flörov (2014): 110).

Derbent: *Çor*, *Çur*, *Çola*, *Bab-el-Ebvab*, *Demir Kapı* adlarıyla kaynaklarda yer almaktadır (Görsel 4a-b). Derbent şehrinin kale duvarlarında Artamonov Hazar dönemine ait tasvir ve işaretlerin olduğunu tespit etmiştir. Bunların Similyan şehri, Sarkel ve Mayatsk yerleşim yerinde ortaya çıkardığı tasvirlerle benzeştiğini ifade eden Artamonov bulgular arasındaki benzerliklerin hayvan tasvirlerinde, özellikle uzun gövdeli at tasvirlerinde olduğunu belirtmektedir. Söz konusu tasvirler insan boyu hizasında olduğundan bunların duvar örüldükten sonra yapıldıkları düşünülmektedir.

Tsimilyan: 8.yüzyılın sonlarında kurulduğu bilinmektedir. Söz konusu kale, topografik şartlardan ötürü 110x130x135 metrelik üçgen bir dü-

zenlemeye sahiptir. Beyaz kireç taşı bloklardan inşa edilmiştir (Görsel 5).

Semikarakorı: Hazar Kağanlığı'nın batı kısmında yer alan kale, ilerleyen zamanlarda kale-şehir dönüşmüştür. Ana malzemesi kerpiçtir ve bazı kısımları pişmiş tuğladandır (V. S. Flörov (2014): 152). Dış kale 200x215 m., iç kale ise 80x85 m. ölçülere sahiptir. Aşağı Don kısmındaki Sal nehrinin sol kıyısında bulunan kale şimdiki Semikarakorsk şehrinin Rostov bölgesinde yer almaktadır (Görsel 6) (T. Korkmaz: 378).

Humara: Karaçay-Çerkeziya bölgesinde yer alır. Aslen iç kale, hisar ve mustahkem yerleşim şeklinde üç kısımdan oluşan Humara'nın toplam alanı 40 hektardır (Görsel 7a-b). Humara duvar blokları Sarkel, Mayatsk (taş) ve Semikorı ile kıyaslandığında biraz daha kalındır (J. Treyman: 12.10.2022).

Mayatsk: Konumuz dahilinde ele alacağımız Don Vadisi'nin en kuzeyinde, Don ve Tihaya Sosna Nehri'nin (Afanesev, 1993, s. 148) kesişim noktasında yani burunda yer alan Mayatsk Şehri (8.-9. yüzyıl) Voronejsk Bölgesi'nde bulunmaktadır (Görsel 8). Ayrıca Mayatsk adının söz konusu şehir burnunda yer aldığından dolayı "fener (kule)" kelimesinden türediği ileri sürülmektedir. Bununla birlikte burunda yer alması gereken fener (kule) günümüze ulaşmamıştır. Söz konusu şehirde dış kısımda surlar, ufak bir kale, yerleşim, mezarlık, depo, atölye gibi yerler tespit edilmiştir. Özellikle duvarların üzerindeki Türk Runik yazıtlar ve çeşitli tasvirler Türk sanat tarihi açısından (J. Ö. Oktay Çerezci (2019a): 286) oldukça önemli veriler ortaya koymaktadır (Pletneva (1967): 42). Söz konusu kale kerpiçten yapılmıştır.

Saksin: İtil şehrinin yıkımından sonra 9. yüzyılın başları 13. yüzyılda İtil nehrinin başlangıcında ortaya çıkmıştır (T. Korkmaz: 379).

2. HAZAR DÖNEMİ KALE DUVARLARINDAKİ TASVİRLER

Bu başlık altında ve çalışmamız çerçevesi içinde ele aldığımız Sarkel, Derbent, Mayatsk, Humara, Semikarakorsk gibi Hazar Dönemi kalelerinin çoğunda kerpiç, beyaz kireç taşı ve pişmiş tuğla malzemeye rastlanmıştır (V. S. Flörov (2014): 104). Kale duvar bloklarının üzerinde çeşitli işaret, harf, simge, hayvan ve insan figürleri olan ve çoğunluğu tamga niteliği taşıyan kazımlar tespit edilmiştir. Bunların birden fazla anlam içerdiği

düşünülebilir; tuğlaları imal edenleri belirlemek ve inşaatın başarıyla bitirilmesi ya da şehrin güvenliği için Şamanist inanç altında bir nevi tılsımlı güçleri yanlarında tutmak vb. gibi (K. A. Brook: 85-87).

Sarkel’de ve bahsedeceğimiz diğer Hazar Dönemi kalelerinde de takip edileceği gibi duvar bloklarının üzerinde kazıma tekniğiyle işlenmiş pek çok işaret, tasvirin yanı sıra Türk Runik karakterli yazıtlar da yer almaktadır. Usta, bunları herhangi ucu sivri bir aletle yapabilmektedir hâttâ en uygun olarak bıçak kullanılmıştır. B. Ögel’in (:229) de yerel işçiler tarafından yapıldığını belirttiği kale duvarlarındaki bu tasvirler oldukça fazla çeşide sahiptir (V. E. Flörova (1997): 24, 45). Genel anlamda Hazar Dönemi kale duvar blokları üzerindeki tasvirleri insan, hayvan, tamga ve runik harfler olarak belli başlı üç grup altında toplayabiliriz.

2.1. İNSAN TASVİRLERİ

2.1.1. SAVAŞÇI VE AVCI TASVİRLERİ

Mayatsk’da atlılar önemli bir yer tutmaktadır kale duvarındaki bir kompozisyonda süvari ile mücadele eden piyade konumuz açısından oldukça ilgi çekici bir sahnedir (Görsel 9a). Piyade, okunu yaya yerleştirir ancak mızraklı süvari sadece rakibine silahını doğrultur ama ona dokunmaz vaziyette değildir. Süvarinin kemerinde kılıç bulunmaktadır. Binicinin gövdesi ve atın boynu arasında yay için sadak görülmektedir. Atın boyun hizasındaki iki çizgi, dizginleri temsil eder. Atın gövdesi ile başı arasında oran bozukluğu vardır. Gövdesi üzerindeki tekrarlanan eşkenar dörtgen formlar Göktürk Dönemi zırhlı atlarını hatırlatırcasına (Görsel 9b) bu atın da zırhlı olduğunu düşündürmektedir. Bir dönem özelliği olarak, burada da görüldüğü üzere, atların kuyruğu genelde “dünya ya da hayat ağacı” şeklinde gösterilmiştir ki bu özellik de yine sembolik açıdan Şamanizmle bağlantılı olarak bir takım Göktürk Dönemi kaya resimlerdeki ve şaman davullarındaki atlarda karşımıza çıkar (Görsel 11d-e). Binicinin göğüs hizasından yukarı kısmı, bulunduğu bloğun kırık olmasından dolayı seçilememektedir (J. Ö. Oktay Çerezci (2019a): 287).

Ayrıca atlı tasvirlerinden birinde atını dizginlerinden tutan ve başında başlığıyla kurdelesini seçilen bir figür yer almaktadır, atının koşum takımları da mevcuttur. Söz konusu tasvirdeki başlık ve kurdele detayı Göktürk Dö-

nemi kaya resimlerinde de görülmektedir (Tablo 1.5A; Tablo 1.5B; Tablo 1.6A; Tablo 1.6B). Bunların dışında Sarkel’de de karşımıza çıkacağı üzere oklular da vardır (Tablo 1.3.F; Tablo 1.5.F; Tablo 1.6.F; Görsel 11c).

Yine aynı yerden bazı araştırmacılar tarafından ritüel bir sahne içinde değerlendirilen başka bir kompozisyonda (Görsel 10a) muhtemelen bir güreş teması işlenmiştir. Bu tarz sporlar bir yandan eğlence bir yandan savaşçıları mücadeleye karşı hazır tutmak için yapıldığından oldukça önemli uygulamalardır. Yakın bir tarihte Avar Dönemi savaşçı mezarından çıkan kemer pandantifinde de benzeri bir tasvir karşımıza çıkar (Görsel 10b). Her ne kadar Hazar Dönemi örneğindeki sahne net olarak seçilemese de söz konusu iki sahnedeki erkeklerden birinin baş aşağı bakması ve Avar örneğindeki mücadele sahnesine benzerliği bu görüşü destekler niteliktedir (Tablo 1.5C; Tablo 1.6C).

Sarkel’de de savaşçılarla ilgili tasvirler rastlamak mümkündür. Bir elinde yayı diğer elinde muhtemelen okuyla, zırh giymiş bir savaşçı ve kollarını yukarı kaldırmış bir erkek figürü (Görsel 11a) yer almaktadır, benzeri bir figür Mayatsk’ta da vardır ancak bunun oku seçilmekte; zırhı görülmemektedir. Ayrıca Sarkel’de başka bir blok üzerinde sağ elinde silahı olan bir süvari figürüyle kırık olduğu için seçilemeyen iki kişi tasviri daha bulunmaktadır (J. Ö. Oktay Çerezci (2019c): 5-6). Diğer bir blok üzerinde yayını kaldırmış bir atlı muhtemelen bir savaş ya da av esnasında betimlenmiştir (Görsel 11b). Savaşçı ve avcı tasvirlerindeki üslup; iki boyutlu profilden ele alınan kompozisyonlar Göktürk Dönemi kaya resimleriyle karşılaştırma yapılacak özelliğindedir (Görsel 11d). Bunlar dışında Humara, Sarkel ve Mayatsk’da olduğu gibi stilize edilmiş tasvirler de yer verilmiştir (Tablo 1.3.G; Tablo 1.5.G) hâttâ bunların bazıları tamgaları andırır niteliktedir (Tablo 1.1.H; Tablo 1.2.H; Tablo 1.3.H; Tablo 1.5.H; Tablo 1.6.H). Bunlara ek olarak stilize edilmiş insan biçimli işaretleri saymazsak, Özellikle Mayatsk ve Sarkel’de kol, bacak, ayak gibi uzuvlar nadir de olsa karşımıza çıkar (Tablo 1.3.I; Tablo 1.5.I.).

2.1.2. DİNİ SAHNELER

Dini sahneler başlığı altında ele aldığımız kompozisyonlar ilk başta savaş ya da mücadele sahnelerini andırırsalar da detaya inildiğinde onların daha çok sembolik anlam taşıdıklarını görmek mümkündür. Örneğin, Ma-

yatsk kale duvar bloğu üzerinde maskeli ve silahlı iki çıplak adamın ritüel dansı konu edilmiştir (V. E. Flörova (2001): 123). Figürlerin maskeli ve çıplak olması, Şamanizm’de “biçim değiştirme teması” kapsamında değerlendirilebileceğinden söz konusu tema “ritüel dans” olarak ele alınmıştır. Sol taraftaki figür açıkca mücadeleyi kazanmaktadır; mızrağını karşısındakine batırmıştır, karşısındakine ise saldırının şiddeti ile hafif öne doğru eğilmiştir. Bu noktada değinmek gerekir ki böyle sahnelerle yine Şamanizm çerçevesinde, erken dönem Türk sanatında kaya resimlerinde de karşılaşılmaktadır (Görsel 12a-b; Tablo 1.1.D; Tablo 1.6.D) (J. Ö. Oktay Çerezci (2019b): 251-255).

Humara kale duvarı üzerinde de benzer temalı bir sahne bulunmaktadır (Görsel 13a). Kale suru üzerinde yer alan tasvirde figürlerden biri baş aşağı pozisyonundadır diğeri ise her iki elini dirsekten yukarı kaldırmış ve sanki dans ediyor belki de galibiyetini kutluyor pozisyonundadır. Söz konusu figürler antropomorfiktir; kafa kısımları yırtıcı kuşu anımsatır. Bu kompozisyon da bir öncekinde olduğu gibi “biçim değiştirme teması” (Y. Çoruhlu (1987): 54-58) içinde değerlendirilebilir. Ki bu husus bizi yine Şamanist geleneklere götürmektedir. Birtakım araştırmacıların bu şekilde dans eden? antropomorfik figürleri “şamanları işâret eden göstergeler” (M. Hoppál (2014): 54) olarak yorumlamaları görüşümüzü destekler niteliktedir. Ayrıca Sibiry’a da kuş, muhtemelen kartal, şekline giren şamanların varlığı bilinmektedir ve bir Hakasya petroglifinde Humara antik şehirden sur duvarı üzerindeki benzer tasvire rastlanması bu bağlamda pekiştiricidir (Görsel 13b). Şamanizmle ilişkilendirilebilecek başka bir örnek Mayatsk’daki bir mask tasviridir, gövdesi olmayan ve üzgün ifadedeki bu örnek gerek şaman davullarındaki “eezi” gerekse ölüm ve Şaman maskelerine benzerliğiyle dikkat çekmektedir (Tablo 1.5.J; Tablo 1.6.J)

2.2. HAYVAN TASVİRLERİ

En çok karşımıza çıkan hayvan tasvirlerinden bir grubu süvarisiz yani binicisiz atlar oluşturmaktadır (Görsel 14a). Yukarıda da değinildiği üzere bunlara özellikle Sarkel, Mayatsk ve az olmakla birlikte Derbent’te rastlanmaktadır (Tablo 2.2.A; Tablo 2.3.A; Tablo 2.4.A; Tablo 2.5.A; Tablo 2.6.A) (I. Artamonov: 393). Bu atlar genelde profilden verilmiştir, bazılarında koşum takımları seçilebilmektedir. Çoğunlukla yürür yani hareket

eder vaziyettedirler. Bunlar dışında geyik, dağ keçisi, av köpeği vd. hayvan tasvirleri de karşımıza çıkmaktadır (Tablo 2. 1.B; Tablo 2.3.B; Tablo 2.5.C) (S. A. Pletneva (1984): 69, 76). Benzeri bazen de neredeyse aynı tasvirler proto Türk ve Göktürk Dönemi'ndekilerle paralellik göstermektedir (Görsel 14b, Tablo 2.6.B; Tablo 2.6.C).

Bahsi geçen hayvanlar dışında başka bir örnek de çift hörgüçlü deve- li kompozisyonudur (Görsel 15a). Çok fazla detay verilmeyen bir tasvirde deve, dizgin takımını tutan bir figür tarafından çekilmektedir. Yine yakın sahneleri erken Türk dönemlerine tarihlendirilen Kazakistan'daki kaya resimlerinde görmek mümkündür (Görsel 15b, Tablo 2.5.D; Tablo 2.6.D) (J. Ö. Oktay Çerezci (2019a): 287).

2.3. TAMGA, RUNİK HARFLER ve İŞARETLER

Bu başlık altında yukarıdaki eserlerde olduğu gibi Derbent, Sarkel, Mayatsk, Semikarakorsk ve Humara kale duvarları üzerindeki örnekler ele alınmıştır.

Runik harflerin, tamgaların ve işaretlerin çoğunluğunun 6.yüzyıla tarihlendirildiği **Derbent'te** “+”, haç, çapraz işaretler, şaman davullarındaki ni anımsatan stilize kuş formları, yine uçan kuşa ya da boynuza benzetilen tamga benzeri işaretler, çarkıfelek, daire, daire içinde daire ya da nokta, ok uçlarıyla ilişkilendirilebilecek eşkenar dörtgen gibi geometrik formlar, daireden çıkan bir ve birden çok ışınli kollar, güneş şekilleri, flamaları anımsatan formlar, kuyruğu kıvrık ve bazen noktalı “Y” harfleri, başları aşağı ve yukarı bakan iki dişliler, çeşitli yönlerde bakan “E”, “U”, “C” harfler ve yay benzeri formlar başta gelmektedir (Tablo 3.2.A-B; Tablo 3.2.Ç-F; Tablo 3.2.H-Ş; Tablo 3.2.U-Ü).

Sarkel'de şaman davulları üzerindeki anımsatan daire içinde dört yön, Dört ya da sekiz yönde kolları olan iç içe kareler/dörtgenler, dama gibi yerleştirilmiş dörtgenler, yıldızlar, çarkıfelek, yedi kollu menorah, çeşitli yönlerde tek ya da çift çizgiler, “V”, “Y”, “E” ve ok şekilliler, balık sırtı, kavisli ya da yay şekilliler (stilize dağ keçisi benzeri) , üç (kaz ayağı) ve iki dişliler, başları aşağı ve yukarı bakan iki dişliler, stilize insan formlular, parantez ve köşeli “C” olmak üzere birkaç ana grup altında toplanabilir. Bunların çoğu kendi içlerinde çeşitlere sahiptir. Örneğin “Y”

şekilli olanların bazılarının uç kısımları kıvrıktır ve yine bazı durumlarda iki yanda birer dikey çizgiyle “IYI” tamgasını anımsatırlar. Bu gruptaki bazılarının başka bir özelliği de balık kuyruğuna benzer biçimde ya da aşağıda yatay bir çizgiyle sonlanmalarındır. Bazen de bu gruptakilere parantez işareti eşlik eder. İç içe yerleştirilmiş dörtgen formlular kafes gibidir ve iç içe dörtgen sayıları farklılık göstermektedir; üç dişli yani kuş ayağı şekilli olanların bazıları ise stilize edilmiş ve ellerini yukarı kaldırmış insanlara benzer ayrıca bacak ifadesi de aşağı bakan parantezle sağlanmış, “V” şeklinde olanlar da bazı durumlarda tek başlarına bazı durumlarda tek ya da paralel çizgilerle verilmiştir (Tablo 3.3.A-D; Tablo 3.3.F-I; Tablo 3.3.K; Tablo 3.3.M-R; Tablo 3.3.Ş).

Mayatsk kale duvarları üzerindeki işaretler arasında “+” formları, iç içe kare ya da dikdörtgenler, “V”, “Y” harfleri benzerleri yer almaktadır. Ayrıca ok ucu, kaz ayağı olarak da nitelenen 3 dişli biçimler, bazen bir tarafları kıvrık başları aşağı ve yukarı bakan iki dişliler ve yıldız formları başta gelir (Tablo 3.5.A-B; Tablo3.5.Ç-G; Tablo 3.5.I-İ; Tablo 3.5.K; Tablo 3.5.M-R; Tablo 3.5.Ş-T).

Aşağı Don’da 8-9.yüzyıllara tarihlendirilen **Semikarakorsk Kale-si’nin** pişmiş tuğladan sur duvarları üzerindeki tamga ve işaretler gerek Sarkel gerekse Mayatsk örneklerinden biraz farklılık göstermektedir. Buradaki işaretleri, iki dişli, üç dişli ya da “E” şekilli, üçgen ya da çan şekilli olarak birkaç grup altında değerlendirebiliriz (V. S. Flörov -V. E. Flörova: 92, 114). Bunların pek azı parmakla yapılmıştır. Diğerleri üretim sürecinde, bloklar fırınlanmadan ince aletle kazınarak meydana getirilmişlerdir. Buradan özellikle “çan şekilli” olanlar fazla benzerlerinin bulunmaması ile öne çıkmaktadır. Söz konusu kalenin sur duvarlarında nadir olmakla birlikte “U şekilli”, “yay şekilli” ve başları aşağı ve yukarı bakan çift dişli tamga benzeri işaretler bulunmaktadır (Tablo 3.4.A-B; Tablo 3.4.I; Tablo 3.4.R).

Humara, çoğunlukla karşımıza çıkan tamga ve işaretler arasında uçları yukarı bakan ve kuyruk kısımları genelde kıvrık iki dişliler ve bunların hem aşağı hem de yukarı bakan türevleri yer almaktadır. Bunlardan sonra kaz ayağı ve tırmık benzeri olan üç dişliler, “V”, “Y” harflerle beraberinde iki çizgili “V” olanları bulunmaktadır. Ayrıca bir ucu ok diğer ucu çatallı örnekler, az olmakla birlikte ok ucu, stilize insan ve kuş, köpek gibi tasvirler, çarkifelek, “E”, haç ve yıldız formları da mevcuttur (Tablo 3.1.A-B;

Tablo 3.1.Ç-G; Tablo 3.1.I-İ; Tablo 3.1.K; Tablo 3.1.M; Tablo 3.1.O-R; Tablo 3.1.Ş; Tablo 3.1.Ü).

Buradaki detaylardan biri de işaretlerin aynı olmasına rağmen kendi içlerinde üslup bakımından farklılık taşımasıdır. Bu da göstermektedir ki aynı atölyede çeşitli ustalar tarafından hazırlanan blokların varlığı söz konusudur. Ayrıca usta işaretlerinin blokların ön düzleminde değil kalın yerinde bulunması da düşündürücü bir husustur. Adı geçen kale duvar blokları için ele alacağımız diğer bir nokta da bloklar üzerinde sadece tamga benzeri işaretlerin yer almasıdır; bu husus da kompozisyon bakımından Sarkel ya da Mayatsk'la karşılaştırma yapmayı engellemektedir. Genel bir hesaplama göre Sarkel'de 125 blok başına bir işaret; Tsimliyanska'da 300 blok başına 5 işaret ve Semikarakorsk'da 280 blok başına bir işaret düşmektedir (V. S. Flörov -V. E. Flörova: 96).

Tamga olarak gözüken gibi birtakım işaretlerin harf karakteri taşıdığı başka bir deyişle bir kelime ya da cümle ifade ettiği unutulmamalıdır. Özellikle Humara ve Mayatsk kale duvarlarında tam olarak okunamamakla birlikte kitabeli duvar blokları tespit edilmiştir (Görsel 16). Yeri gelmişken değinmek gerekir ki kitabeler sadece duvar bloklarında sınırlı değildir; kemik, keramik ve madeni pek çok eser üzerinde benzer yazıtlar karşımıza çıkmaktadır.

3. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu işaretlerden en çok uçları yukarı ve hem yukarı hem aşağı bakan çift dişliler ve “ok ucu” benzeri olanların, yukarıda değinilen beş şehirde de ortak olduğu tespit edilmiştir. Bunlar dışında iç içe kare veya dikdörtgenler, “V”, “Y”, “üç dişli” ve çarkifelek şeklinde olanlar Semikarakorsk; binicisiz atlar Semikarakorsk ve Humara hariç diğer kale duvarlarında görülmektedir. Tasvirlerin içinde insanların yer aldığı sahneler ise Sarkel ve Mayatsk'dadır. Yine Mayatsk bu beş kale arasında süvari, av ve mücadele sahnelerini en çok barındıran yerdir En çok ortak olan harfler arasında “E” bulunmaktadır. Ayrıca Humara ve Mayatsk'daki harflerin birbirlerine oldukça benzemesi oldukça dikkat çekmektedir (Görsel 17)

Hazar Dönemi'ndeki tamga, usta, atölye ya da boy işaretleri olarak nitelendirilebilecek benzeri örneklere ise yine Asya Hunları, Göktürk ve

Oğuzlar gibi çeşitli Türk dönemlerinde rastlamak mümkündür. Örneğin, aşağı ve yukarı yönde çift dişli tamgalar Asya Hunlarına ait Pazırık Kurganı 7’de (Görsel 18; Tablo 3.1.A; Tablo 3.2.A; Tablo 3.3.A; Tablo 3.4.A; Tablo 3.5.A; karşılaştırma Tablo 3.6.A) de karşımıza çıkmaktadır ve yine benzeri işaret Nogaylarda (N. Güllüdağ: 143) da bulunmaktadır. Yeri gelmişken söz etmek gerekir ki bunların paralel örneklerine yani Hazar Dönemi şehirleri olan Sarkel, Semikarakorsk sur duvarlarında örneklere ile Tuna Bulgarlarının başkenti Pliska’daki tuğlalar üzerinde rastlanmaktadır. Bununla birlikte Sarkel sur duvarlarına ait parçaların bir kısmı yakın köylerde ya da çiftliklerde günümüzde dâhi kullanıldığından bazı veriler eksik kalmaktadır (V. S. Flörov (2016): 8-22; V. S. Flörov-V. E. Flörova: 92-100). Başları yukarı bakan çift dişli olanlar (Tablo 3.1.B; Tablo 3.2.B; Tablo 3.3.B; Tablo 3.4.B; Tablo 3.5.B) da Türk kültüründe çok eskilerden beri varlığını sürdürmektedir (Tablo 3.6.B). Nadir de olsa yine bu tamgalardan oluşturulan menorahlar da dikkat çekmektedir (Tablo 3.3.C). Haç formları ise daha çok Humara ve Derbent’te bulunmaktadır (Tablo 3.1.Ö; Tablo 3.2.Ö).

Ok şekilli formlar da benzerlerini önceki paragrafta belirttiğimiz gibi çeşitli Türk dönemlerinde, örneğin Göktürk Dönemi’nde kaya resimlerinde (G. Babayar-A. Habibullayev: 25-54), sikke, maşrapa gibi madeni eserlerde bulunmaktadır. Bunlar arasında özellikle gövdesiyle tasvir edilen Mayatsk’daki oklar dikkat çekmektedir (Tablo 3.5.R; Görsel 19a-b). Uybat Çaatas 19 Mezarı’ndan ele geçen gümüş bir maşrapanın dip kısmında kıvrık gövdesiyle ele alınmış eşkenar dörtgen ok ucu bu anlamda kıyaslanabilir (Tablo 3.6.R) olması bakımından önemlidir.

Kale duvar blokları üzerindeki bir takım tamga benzeri işaretler ise özellikle Göktürk Dönemi’nde görülen dağ keçisi tamgalarını andırmaktadır (Tablo 3.5.T; Tablo 3.6.T; Görsel 20 a-b). Profilden verilmiş, stilize dağ keçilerinin her iki dönemde de tek boynuz dallarının geriye doğru kıvrık biçimde tasarlandıkları ve birbirlerine oldukça benzedikleri gözden kaçmamaktadır. Uçları kıvrık “U” formulu olanlar da yine Göktürk Dönemi koç boynuzlu ya da uçan kuş olarak tanımlayabileceğimiz tamgalarla (Tablo 3.2.U; Tablo 3.6.U; Görsel 21a-b) kıyaslanabilir. Benzer durum çarkıfelek tamgalar için de geçerlidir (Tablo 3.6.P). “IYI” gibi olanlar Oğuzlardakini anımsatmaktadır (Görsel 23). Bu noktada değinmek gerekir ki ok yay, kaz

ayağı örneklerinde olduğu gibi bazı işaretler bir yandan tamgalara bir yandan Türk runik alfabesindeki harflere benzemektedir (N. Görgünay Kırgızoğlu: 598-600).

Bazı işaretleri ve tasvirleri Şaman davulları üzerindeki sembollerle yani figürlerle ilişkilendirmek mümkündür. Örneğin, genelde kare içinde daire, daire içinde dört yön vb şekiller şaman davullarındaki sembolere benzemektedir (Tablo 3.1.M; Tablo 3.2.M; Tablo 3.3.M; Tablo 3.5.M; karşılaştırma Tablo 3.6.M). İç içe yerleştirilmiş kareler ise bir yandan Okun-yev Dönemi'nden beri Türk kültüründe süre gelen dört yön yani merkeziyetçilik fikrini vurgulamakta diğer yandan yine Şaman davullarındaki tasvirlerle benzerlik göstermektedir (Görsel 22a-c, Tablo 3.3.O; karşılaştırma Tablo 3.6.O). Kuş tasvirleri, yıldız formları bu çerçevede değerlendirilebilecek diğer örnekler arasındadır (Tablo 3.1.Ü; Tablo 3.2.Ü karşılaştırma için Tablo 3.6.Ü)

Özellikle mücadele ve ritüel dans sahneleri, Şaman törenlerini animsatan nitelikler içermektedir. Karşılaştığımız antropomorfik figürleri yine aynı inanç doğrultusunda, "biçim değiştirme teması" çerçevesi içinde ele alabiliriz. Hayvanların yer aldığı örneklere baktığımızda ise kuş at, geyik gibi canlılar ile karşılaşılmaktadır. Bunlar bilindiği üzere Orta ve İç Asya'da, Erken devir Türk sanatında da oldukça sık karşımıza çıkan hayvan tasvirleridir ve gerek sembolizm gerekse Şamanizm açısından Türkler için önemlidirler. Şaman, tören esnasında ya bu hayvanların biçimine girer ya da bu hayvanların onun yardımcı ruhu olur ki kale duvarları üzerindeki yıldız, güneş gibi işaretleri de göz önüne aldığımızda bu düşünce biraz daha bütünlük kazanır. Ayrıca atlı tasvirlerde Türk bozkır geleneğinin devamını görmek mümkün olmaktadır. Bazı atların yelelerinin dünya ağacı şeklinde olması da tesadüf değildir. Söz konusu durum da güç, kahramanlık ve dünya ağacının ifade ettiği hakimiyetle ilişkilendirilmektedir. Ancak söz konusu ağaç hayat ağacı olarak da yorumlanabilir ki bu durumda sonsuzluk temasıyla karşımıza çıkar. Bu noktada belirtmek gerekir ki bu tarz ağaç şekilleri Özbekistan'da Göktürk Dönemi'ne ait keramik eserlerde de fazlasıyla sık yer alır (Görsel 11f).

Geometrik formlar arasında ise çoğunlukla kare, daire, daire içinde dört yön, dört yön, iç içe kare gibi örnekler vardır ki bunlar da Şaman davulları üzerindeki pek çok detayla örtüşmektedir aynı zamanda Türk kül-

türünde çok erken devirlerden beni önemli olan merkezîyetçilik sembolü olarak varlık göstermektedir.

Teknik açıdan baktığımızda da söz konusu örneklerle benzer pek çok tasvir, tamga ve işaret Orta ve İç Asya'da proto Türklerden itibaren Türk sanatında bulunmaktadır. Özellikle Göktürk Dönemi kaya resimlerinde karşımıza çıkan figürlerin profilden, iki boyutlu olarak tasviri Hazar Dönemi kale duvarlarında da mevcuttur.

Genel anlamda Hazar Dönemi kale duvar blokları üzerindeki tasvirleri

İnsan

Savaşçı; Avcı; Atlı; Şamanizmle ilgili; Stilize insan

Hayvan

At başta gelmek üzere dağ keçisi, kuş vd.

Tamga ve runik harfler olarak belli başlı üç grup altında toplayabiliriz.

Dağılım bakımından tamgalar değindiğimiz beş kalede de, stilize insan ve hayvan tasvirleri ise Semikarakorı dışında dört kalede yer alır; şamanizmle ilgili konular Humara ve Mayatsk'da bulunurken av-savaş sahnelerine Sarkel ve Mayatsk'da rastlanılmaktadır (Tablo 4). Bu beş kale içinden bütün tasvirleri ve tamgaları içeren Mayatsk ve sadece tamgaya ya da yazıta sahip olan Semikarakorı'dır (Tablo 4).

Sonuç olarak, anlaşılacağı üzere Hazar Dönemi kale duvar blokları üzerindeki tasvir, tamga, harf ve işaretlerin çoğu pek çok erken dönem Türk sanatı ama özellikle Göktürk Dönemi eserleriyle karşılaştırılabilir. Ayrıca tanıtmaya çalıştığımız örneklerle baktığımızda bunların birden fazla anlam içerdiği düşünülebilir: tuğlaları imal edenleri belirlemek ve inşaatın başarıyla bitirilmesi için Şamanist inanç altında sihirli güçleri başka bir deyişle tılsım, koruyuculuk, güç ve kudret gibi unsurları olarak onları yanlarında tutmak vb. gibi.

Başka bir deyişle diyebiliriz ki Hazar Dönemi kale duvarları üzerindeki tasvirlerin pek çoğu hem sembolik hem de üslup açısından erken Dönem Türk geleneğinin Doğu Avrupa'daki önemli bir parçasıdır ve Türk sanatındaki kültürel bağın ne kadar derin olduğunu göstermektedir.

KAYNAKLAR

Artamonov, M. İ. (2004), *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.

Babayar, G., ve Habibullayev, A. (2019), “Köktürk Kağanlığının Hakimiyet Simgeleri: Damgalar ve Mühür”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.122, s. 25-54.

Bidjiev, H. H. (1983), *Humarinskoe Gorodishe*, Çerkessk.

Brook, Kevin Alan (2002), “Hazar-Bizans İlişkileri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 473-480.

Çoruhlu, Yaşar (1987), “Türk Şamanizminde 'Biçim Değiştirme' (Metamorphosis) Olayı ve Türk Sanatı ile Bağlantısı Üzerine Birkaç Söz”, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, No.I, s. 54-58.

Çoruhlu, Yaşar (2007), “Osmanlılardan Önce Kuzey Karadeniz ve Doğu Avrupa'da Türk Sanatı”, *Gora Halk Sanatları*, İstanbul: Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Derneği (UKID) Kültür Yayınları, s. 33- 68.

Çoruhlu, Yaşar (2017), *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Domozhakov, Aias (2019), *Hakas Milli Bölge Etnografyası Müzesi'ndeki Okunyeve Dönemi Taş Heykelleri*, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: MSGSÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Duran, R. (2019). Motiflere Dönüşmüş Türk Damgaları-Geometrik Motiflere Farklı Bir Bakış. *Akdeniz Sanat Dergisi*, 13, (23), 679-698.

Flörov, V. S. (2011), “Goroda” i “Zamki” Hazarskogo Kaganata: *Arheologičeskaya Real'nost'*, Moskva: İerusalim.

Flyörov, V. S. (2014), “Stroitel'nyye Materialy Vizantiyskogo Proiskhozhdeniyav Khazarskikh Krepostyakh Nijnego Dona” *Hazariya v Krosskul'turnom Prostranstve*, Moskva: Rukopisanie Pamyatniki Drevney Rusi, s. 101-148.

Flörov, V. S. (2016), “Çetvertny İzmyaemy Priznak Hazarskih Kiripiçey-Udelny Ves”, *Povol'skaya Arheologiya*, No.4 (18), s. 8-22.

Flörov, V. S. ve Flörova, V. E. (2015), “Znaki na Kirpiçah Semikarakorskoy Kreposti”, *Povol'skaya Arheologiya*, No.4, 14, s. 92-115.

Flörova, V. E. (1997), *Graffiti Hazarii*, Moskva.

Flörova, V. E. (2001), *Obrazi, Syujeti Mifologii Hazarii*, Moskva: Evreyskiy Universitet v Moskve.

Gorelik, M. V. (1993), “Zashitnoe Voorujenie Stepnoy Zoni Evrazii i Primıkayushih k ney Territoriy v I tis.n.e.”, *Voennoe Delo Naseleniya Yuga Sibiri i Dal'nego Vostoka*, Novosibirsk: Rossiyskaya Akademiya Nauk Sibirskoe Otdelenie İstitut Arheologii i Etnografii, s. 149-178.

Görgünay Kırzioğlu, Neriman (2005), “Oğuz Damgaları ve Göktürk Harflerinin Dokumalarımızda Yaşayan Örnekleri”, *XIV. Türk Tarih Kongresi: Ankara 9-13 Eylül 2002: Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.III, Ankara: TTK, s. 593-604.

Güllüdağ, Nesrin (2015), “Türklerde Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 6, s. 132-150.

Hoppál, Mihály (2012), *Şamanlar ve Semboller: Kaya Resmi ve Göstergebilim*, (çev. Fatih Sel), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Hoppál, Mihály (2014), *Avrasya'da Şamanlar*, (çev. Bülent Bayram), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İbekeyeva, Saule (2015), *Göktürk Devri Kazakistan Kaya Resimleri*, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Görgünay Kırzioğlu, Neriman (2005), “Oğuz Damgaları ve Göktürk Harflerinin Dokumalarımızda Yaşayan Örnekleri”, *XIV. Türk Tarih Kongresi: Ankara 9-13 Eylül 2002: Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. III., Ankara: TTK, s. 593-604.

Kızlasov, İ. L. (1994), *Runiçeskie Pis'mennosti Evraziyskih Stepey*, Moskva: Vostoçnahaya Literatura RAN.

Korkmaz, Telli (2022). “Hazar Devleti’ne ait Şehir ve Kaleler”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C II, s. 367-385.

Kudryavtsev, A. A., (1982), *Drevniy Derbent*, Moskva: İzd. Nauka.

László, Gyula, (1972), *L’art des nomades : des Scythes aux Hongrois*, Budapest: Editions Corvina.

Oktay Çerezci, Jale Özlem (2019a), “Doğu Avrupa Türk Şehirciliği’ne Hazar Dönemi’nden bir Örnek: Mayatsk”, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, S.20, s. 280-291.

Oktay Çerezci, Jale Özlem (2019b), “Hazar Dönemi Sanatında Şamanizm İzleri”, *Ahmet Taşağıl Armağanı*, ed. Tuğba Eray Biber, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, s. 249-264.

Oktay Çerezci, Jale Özlem (2019c), “Hazar Dönemi Sarkel Şehri, Kalesi ve Bir Kısım Arkeolojik Buluntu Örnekleri (Orta ve İç Asya Türk Sanatı Bağlantıları)”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, Sayı 28, s.1-22.

Oktay Çerezci, Jale Özlem (2020), *Göktürk Dönemi Maden Sanatı ve İşçiliği*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Ögel, Bahaeddin (1984), *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Pletneva, S. A. (1967), *Ot Koçevniki k Gorodom Saltovo-Mayatskaya Kul'tura*. İzd. Moskva: Nauka.

Pletneva, S. A. (1984), “Risunki na Stenah Mayatskogo Gorodişa”, *Mayatskoe Gorodişe Trudi Sovetsko-Bolgaro-Vengerskoy Ekspeditsii*, Moskva: İzdatel'stvo “Nauka”, s. 57-94.

Rogozhinskii, A. ve Yatsenko S. (2015), “The Ancient Tamga-Signs of Southeast Kazakhstan and Their Owners: The Route from East to West in the 2nd Century BCE – 2nd Century CE”, *Silk Road*, V.13, s. 109-125.

Samaşev, Z. vd. (2014), *Petroglifi Sauskandika*, Astana: Filial İnstitutu Arheologii İM. A. X. Margulan.

Treyman, Julia (2020), “The Chronology of the Hillforts of Western Alania according to Historical, Archive and Archaeological Materials”,

E3S Web of Conferences 164, 11015, https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/pdf/2020/24/e3sconf_tpacce2020_11015.pdf, erişim tarihi:12.10.2022

Yücel, Muallâ Uydu (2002), “Hazar Hakanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 445-463.

<https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/russia/3072167/Jewish-city-feared-by-Stalin-is-rediscovered.html>. Erişim tarihi: 10.08.2022.

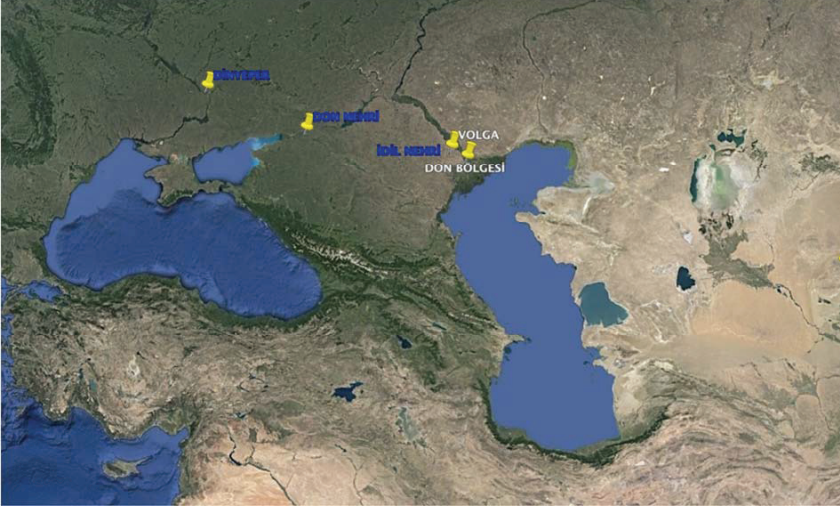
http://sarkel.ru/istoriya/sarkel_belaya_vezha_krepost_kotoruju_mi_poterjali/, Erişim tarihi: 08.08.2022

<https://en.wikipedia.org/wiki/Derbent#/media/File:Derbent.jpg>, Erişim tarihi: 20.09.2022

http://www.divnogor.ru/about/museum/foto?_type=1479, Erişim tarihi: 28.07.19.

<https://derbentmuseum.ru/stroitelnye-znaki-derbenta-vi-veka/>, Erişim tarihi: 07.07.2022.

GÖRSELLER

Görsel 1: Hazarların önemli şehirlerinin bulunduğu coğrafya.
(Googleearth, erişim: 22.02.2019.)

Görsel 2: İtil şehri ve kalesi.
(<https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/russia/3072167/Jewish-city-feared-by-Stalin-is-rediscovered.html>, Erişim: 10.08.2022.)

Görsel 3: Sarkel Kalesi, maket.

(http://sarkel.ru/istoriya/sarkel_belava_vezha_krepost_kotoruiu_mi_poteriali/, Erişim: 08.08.2022)

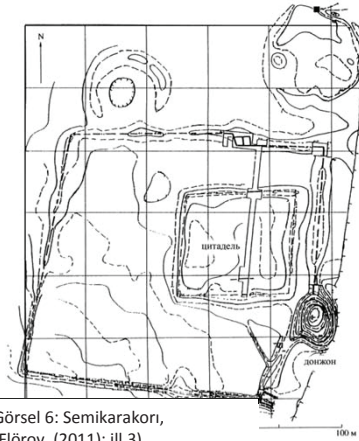

Görsel 4a-b: Derbent şehri ve kalesi

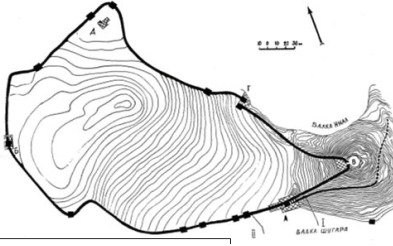
(<https://en.wikipedia.org/wiki/Derbent#/media/File:Derbent.jpg> erişim: 20.09.2022).

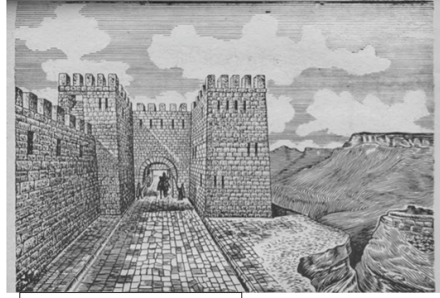
Görsel 5: Tsimilyan Kalesi, (Flörov, (2011): ill.8).

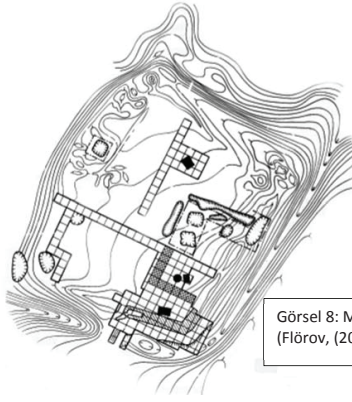
Görsel 6: Semikarakorı, (Flörov, (2011): ill.3).

Görsel 7a: Humara,
(Flörov, (2011): ill.20).

Görsel 7b: Humara Kalesi,
(Bidjiev, ris. 29).

Görsel 8: Mayatsk Şehri.
(Flörov, (2011): ill.11).

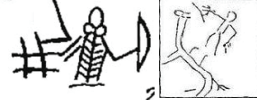
Görsel 9a: Mayatsk Kalesi duvarları üzerinden tasvir. (<http://www.divnogor.ru/about/museum/foto? type=1479>, Erişim: 28.07.19) .

Görsel 11e: Hakas şaman davulu. Hoppal, (2014), fig. 455.

Görsel 9b: Harhad Dağı, Moğolistan 5-8.yüzyıl. (Gorelik: çiz.5.15).

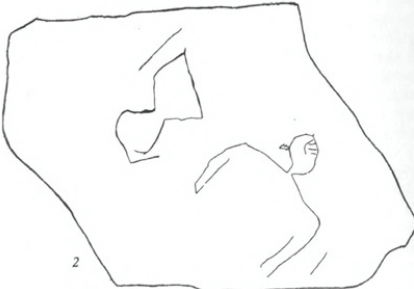
Görsel 11a; c: Sarkel ve Mayats kaleleri sur duvarları üzerindeki savaşçı ve/veya avcılar . (Flörova, (1997): XXII, XXI., tablo 2.30).

Görsel 11d: Göktürk Devri kaya resmi, Eşkiölmez Dağı. (İbekeyeva: 142).

Görsel 11f: Beşkapa, Tuytepa, Taşkent'den ossuar, İnsan başlı tutamağa ve dünya/hayat ağacı süslemeye sahip 6-7.yüzyıl. Taşkent, Özbekistan Devlet Tarihi Müzesi (Fot.: J. Özlem Oktay Çerezci).

Görsel 10a: Mayatsk Kalesi, güreş sahnesi, (Flörova (1997): tabl.1.212).

Görsel 10b: Avar Dönemi, kemer pantantifi, (László: ill. 26).

Görsel 12a: Mayatsk Kalesi duvarları üzerinden tasvir. Ritüel Dans” sahnesi, (Flörova (1997): tabl.2.34).

Görsel 12b: Şaman tasviri, (Hoppál, (2014) :58, II.2.6).

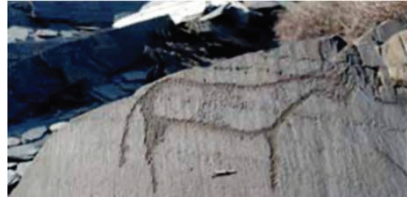
Görsel 13a: Humara şehri sur duvarı üzerinde “Ritüel Dans” sahnesi, (Bidjiev, ris.12).

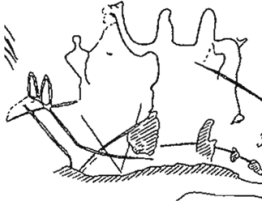
Görsel 13b: Şaman tasviri (Hoppal (2014): 58, II.2.5).

Görsel 14a: Derbent’teki taş duvar üzerinde yer alan iki at. 7.yüzyıl. (Kudryavtsev: 96).

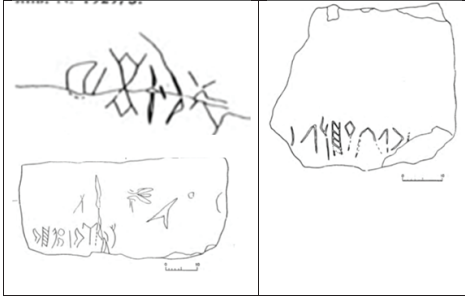
Görsel 14b: Kaya resmi, at tasviri. (Samaşev vd.: ill.84).

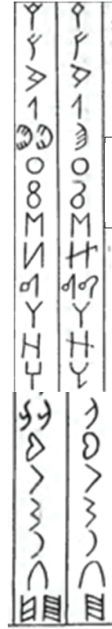
Görsel 15 a: Mayatsk Kalesi duvar bloğu üzerinden deve tasviri, (Pletneva (1984): 79).

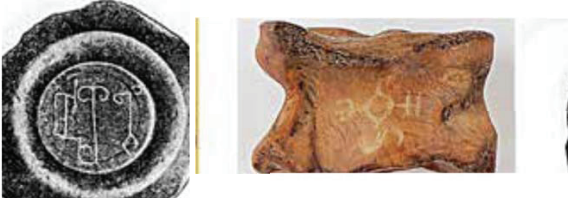
Görsel 15b: Deve tasvirli sahne (Samaşev vd.: ill.10).

Görsel 16: Mayatsk ve Humara'dan duvar blokları üzerindeki yazıtlar. (Kızlasov: 224,255,269).

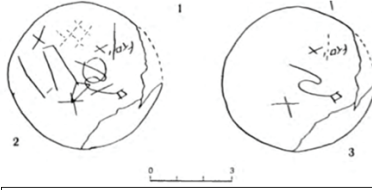
Görsel 17: Mayatsk ve Humara kalelerindeki benzer Runik harfler (Kızlasov: tabl.IV).

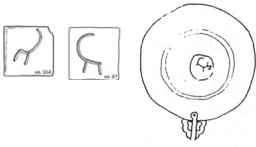
Görsel 18: Asya Hunlarına ait çeşitli tamgalar.
Rogozhinskii - Yatsenko, fig.20

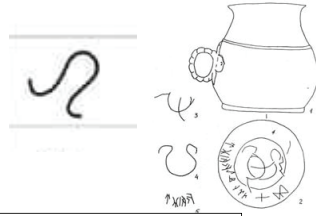
Görsel 19a: Mayatsk kale duvar blokları üzerindeki ok işaretleri
(Flörova (1997): tabl. 1 .179-182).

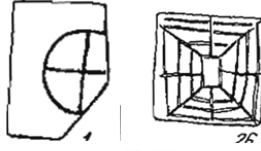
Görsel 19b: Uybat Çaatas 19 mezarından
8. yüzyıl sonu - 9. yüzyıl başı. Gümüş maşrapa.
(Kızlasov: 303).

Görsel 20ab: Mayatsk kale duvar bloğu ve
Yustid XII (Altay), 8-9. Yüzyıl, gümüş maşrapa.
(Oktay Çerezci, (2020): 145).

Görsel 21a-b: Derbent ve Tüekta
Kurgan 3'den koç boynuzu/uçan
kuş şeklinde tamgalar.
(Oktay Çerezci, (2020): 145).

Görsel 22a: Sarkel'den örnekler. (Flörova (1997): tabl. VI.1, 26).

I	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17
II	18 19 20 21 22 23
III	24 25 26 27 28 29 30 31 32
IV	33 34
V	35 36 37
VI	38 39 40 41 42 43

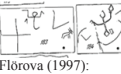

Görsel 22b: Okuney işaretlerinin çeşitleri. (Domozhakov: şekil 22).

Görsel 22c: Şaman davulları üzerindeki dört yön, yıldız vd tasvirler (Hoppal (2014): 1.1.6).

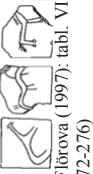
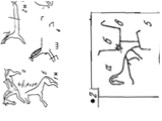

BOYUN ADI	İNDİCİ-ÖÇÜMÜN ŞEKLİ	BEYDİLİ DÖNE ÇÖZÜMÜ	KARŞIYAKTA GÖRE
KAYI	1 1	1 1	1 1
BAYAT	↑	↖	1 1
ALKA-EVLİ	↑		1 1
KARA-EVLU	↑	↖	1 1
YAZIR	X	Y	///
DÖGER	∧	X	1 1
DÖDURĞA	∧	↖	∨
YAPARLI	π	↓	
AVŞAR	X	+	↑
KIZIK	↑	X	
BEGDİLİ	↑	↖	↘
KARKIN	∨	∨	
BAYINDUR	∨	∞	∞
BIÇENE	↑	↖	∞
ÇAVINDIR	∨	↖	∞
ÇEBNİ	T	Y	↖
SALUR	∨	∞	∞
EYMÜR	∨	∞	∞
ALAYUNDLU	T	∞	∞
ÜREGİR	∞	∞	∞
İĞDİR	∞	∞	∞
BÜĞDÜZ	∞	∞	∞
YIVA	∞	Y	∞
KINIK	∞	↑	∞

Görsel 23: Oğuz boyları tamgaları. (Kırgızıoğlu: 599).

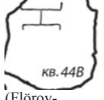

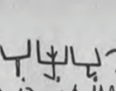

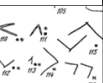
Tablo 1						
	HUMARA	DERBENT	SARKEL	SEMİKARAKORSK	MAYATSK	KARŞILAŞTIRMA
	1	2	3	4	5	6
A					 (Flörova (1997): tabl. 2.27)	 Har-Had, Moğolistan, (Gorelik: ris.5.15).
B			 (Flörova (1997): tabl. VI.285)		 (Flörova (1997): tabl. 2.28)	 Göktürk Dönemi kaya resmi, (Ibekeyeva: fig. 2.4).
C					 (Flörova (1997): tablo 1.212)	 Avar Dönemi kemer pantantifi, Laszlo, ill. 26.
D	 Bkz. Görsel 13a					 Bkz. Görsel 13b
E					 Bkz. Görsel 12a	 Bkz. Görsel 12b
F			 (Flörova (1997): tabloVI.287)		 (Flörova (1997): tablo2.30)	 (Ibekeyeva: 142).
G			 (Flörova (1997): tabl. VI.286)		 (Flörova (1997): tabl. 1.287)	
H	 (Bidjiev: ris.51.76).	 https://en.wikipedia.org/wiki/Derbent#/media/File:Derbent.jpg erişim: 20.09.2022).	 (Flörova (1997): tablo 250-251)		 (Flörova (1997): tabl. 1.283-284)	 Göktürk Dönemi kaya resmi, (Ibekeyeva: kat.no.126).

I		 <p>(Flöröva (1997): tabl. VI. 268,297)</p>		 <p>(Flöröva (1997): tablo 1.208)</p>	
J				 <p>(Flöröva (1997): tablo 2.32)</p>	 <p>(Çoruhlu: 56)</p>

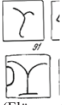

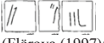

Tablo 2

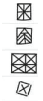
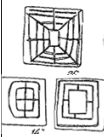

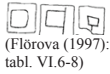

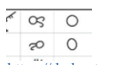

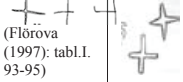

	HUMARA 1	DERBENT 2	SARKEL 3	SEMİKARAKORI 4	MAYATSK 5	KARŞILAŞTIRMA 6
A		 (Kudryavtse: 96)	 (Flöröva (1997): tabl. VI. 272-276)		 (Flöröva (1997): tablo 2. 1, 3-5).	 D. Kazakistan, Göktürk Dönemi (İbekeyeva: 246)
B	 (Bidjiev: ris.51.93)		 (Flöröva (1997): tabl. VI. 270-271)			 Karakür Dağı, Göktürk Dönemi (İbekeyeva: 205).
C					 (Flöröva (1997): tabl. 2.21)	 Doğu Kazakistan, Göktürk Dönemi (İbekeyeva: 241.
D					 Bkz. Görsel 15	 Bkz. Görsel 15

Tablo 3

	HUMARA	DERBENT	SARKEL	SEMİKARA-KORSK	MAYATSK	KARŞILAŞTIRMA
	1	2	3	4	5	6
A	 (Bidjiev: ris.51.46)	 https://derbentmuseum.ru/stroitelnye-znaki-derbenta-vi-veka/ ; erişim: 07.07.2022)	 (Flörova (1997): tabl. VI.127-128)	 (Flörova-Flörova, ris. 3.15)	 (Flörova (1997): tabl.I. 145-147)	 Minusinsk Havzası'ndan gümüş kap, (Kızlasov: ris.2)
B	 (Bidjiev: ris.51.4-7)	 https://derbentmuseum.ru/stroitelnye-znaki-derbenta-vi-veka/ ; erişim: 07.07.2022)	 (Flörova (1997): tabl. VI. 117-119)	 (Flörova-Flörova, ris. 6.2; 3.10)	 (Flörova (1997): tabl.I. 141-142)	 Pazırık Kurgan 7, çatal/orak biçiminde tamga-işaret (Görgünay: r.1)
C			 (Flörova (1997): tabl. VI. 243)			
Ç	 (Bidjiev: ris.51.11-12)	 https://derbentmuseum.ru/stroitelnye-znaki-derbenta-vi-veka/ ; erişim: 07.07.2022)	 (Flörova (1997): tabl. VI. 80-82)		 (Flörova (1997): tabl.I. 121)	
D	 (Bidjiev: ris.51.10)	 https://derbentmuseum.ru/stroitelnye-znaki-derbenta-vi-veka/ ; erişim: 07.07.2022)	 (Flörova (1997): tabl. VI.109)		 (Flörova (1997): tabl.I. 131-133)	
E	 (Bidjiev: ris.51.1-2)	 https://derbentmuseum.ru/stroitelnye-znaki-derbenta-vi-veka/ ; erişim: 07.07.2022)			 (Flörova (1997): tabl.IV. 69)	
F	 (Bidjiev: ris.51.45)	 https://derbentmuseum.ru/stroitelnye-znaki-derbenta-vi-veka/ ; erişim: 07.07.2022.	 (Flörova (1997): tabl. VI. 58,66, 68-70)		 (Flörova (1997): tabl.I. 110-116)	

G	 (Bidjiev: ris.51.80-81)		 (Flörova (1997): tabl. VI. 88, 91)		 (Flörova (1997): tabl.I. 152-155)	
H		 https://derbentmuseum.ru/stroiteinye-znaki-derbenta-vi-veka/ , erişim: 07.07.2022.	 (Flörova (1997): tabl. VI. 102-105)			
I	 (Bidjiev: ris.51.31)	 https://derbentmuseum.ru/stroiteinye-znaki-derbenta-vi-veka/ , erişim: 07.07.2022)	 (Flörova (1997): tabl. VI. 157-158; 165-166.	 (Flörov-Flörova, ris.1)	 (Flörova (1997): tabl.I. 126-127)	
i	 (Bidjiev: ris.51.58)	 https://derbentmuseum.ru/stroiteinye-znaki-derbenta-vi-veka/ , erişim: 07.07.2022)			 (Flörova (1997): tabl.I. 131)	
J		 https://derbentmuseum.ru/stroiteinye-znaki-derbenta-vi-veka/ , erişim: 07.07.2022)				
K	 (Bidjiev: ris.51.58)	 https://derbentmuseum.ru/stroiteinye-znaki-derbenta-vi-veka/ , erişim: 07.07.2022)	 (Flörova (1997): tabl. VI. 185-187)		 (Flörova (1997): tabl.VI. 88)	
L		 https://derbentmuseum.ru/stroiteinye-znaki-derbenta-vi-veka/ , erişim: 07.07.2022)				

M	 (Bidjiev: ris.51.53)	 https://derbentmuseum.ru/stroite-lnye-znaki-derbenta-vi-veka/ , erişim: 07.07.2022	 (Flöröva (1997): tabl. VI. 14-15, 26)	 (Flöröva (1997): tabl.I. 46, 48-49)	 (Hoppal (2014): 1.1.6)
N		 https://derbentmuseum.ru/stroite-lnye-znaki-derbenta-vi-veka/ , erişim: 07.07.2022	 (Flöröva (1997): tabl. VI.6-8)	 (Flöröva (1997): tabl.IV. 4-6)	
O	 (Bidjiev: ris.51.34)	 https://derbentmuseum.ru/stroite-lnye-znaki-derbenta-vi-veka/ , erişim: 07.07.2022	 (Flöröva (1997): tabl. VI.1)	 (Flöröva (1997): tabl.I. 20,188-189)	 (Hoppal (2014): 1.1.6)
Ö			 (Flöröva (1997): tabl. VI.53)	 (Flöröva (1997): tabl.I. 93-95)	 (Hoppal (2014): 1.1.6)
Ö	 (Bidjiev: ris.51.24)	 https://derbentmuseum.ru/stroite-lnye-znaki-derbenta-vi-veka/ , erişim: 07.07.2022.			
P	 (Bidjiev: ris.51.3)	 https://derbentmuseum.ru/stroite-lnye-znaki-derbenta-vi-veka/ , erişim: 07.07.2022.	 (Flöröva (1997): tabl. VI.3)	 (Flöröva (1997): tabl.I. 22)	 Saymaltaş, (Duran) 687)

O	 (Bidjiev: ris.51.34)	 https://derbentmuseum.ru/stroite-lnye-znaki-derbenta-vi-veka/ , erişim: 07.07.2022)	 (Flörova (1997): tabl. VI.1)	 (Flörova (1997): tabl.I. 20,188-189)	 (Hoppal (2014): 1.I.6)	
Ö			 (Flörova (1997): tabl. VI.53)	 (Flörova (1997): tabl.I. 93-95)	 (Hoppal (2014): 1.I.6)	
Ö	 (Bidjiev: ris.51.24)	 https://derbentmuseum.ru/stroite-lnye-znaki-derbenta-vi-veka/ , erişim: 07.07.2022.				
P	 (Bidjiev: ris.51.3)	 https://derbentmuseum.ru/stroite-lnye-znaki-derbenta-vi-veka/ , erişim: 07.07.2022.	 (Flörova (1997): tabl. VI.3)	 (Flörova (1997): tabl.I. 22)	 Saymalıtaş, (Duran: 687)	
R	 (Bidjiev: ris.51.18,61)	 https://derbentmuseum.ru/stroite-lnye-znaki-derbenta-vi-veka/ , erişim: 07.07.2022)	 (Flörova (1997): tabl. VI. 99-100)	 (Flörov-Flörova, ris. 3.1-4)	 (Flörova (1997): tabl.I. 179-182)	 (Kızıltaşov:303)
S		 https://derbentmuseum.ru/stroite-lnye-znaki-derbenta-vi-veka/ , erişim: 07.07.2022)				
Ş	 (Bidjiev: ris.51.62)	 https://derbentmuseum.ru/stroite-lnye-znaki-derbenta-vi-veka/ , erişim: 07.07.2022)	 (Flörova (1997): tabl. VI.4, 263)	 (Flörova (1997): tabl.I. 2-3)	 Hoppal (2014): 1.I.6)	

T					 <p>(Flórova (1997): tabl.I. 56)</p>	 <p>Bkz. Görsel 20</p>
U		 <p>(https://derbentmuseum.ru/stroi-telnje-znaki-derbenta-vi-veka/, erişim: 07.07.2022)</p>				 <p>Bkz. Görsel 21</p>
Ü	 <p>(Bidjiev: ris.51.79)</p>	 <p>(https://derbentmuseum.ru/stroi-telnje-znaki-derbenta-vi-veka/, erişim: 07.07.2022)</p>				 <p>Altay şaman davullarındaki kuşlar Hoppal (2014): 1.4)</p>

Tablo 4	Av-Savaş Sahneleri	Şamanizmle İlgili Sahneler	Stilize insan	Hayvan Tasvirleri	Tamga/Runik Yazıtlar
Humara		X	X	X	X
Derbent			X	X	X
Sarkel	X		X	X	X
Semikarakorı					X
Mayatsk	X	X	X	X	X